

Časopis za poslovnu teoriju i praksu
Rad primljen: 04.05.2021.
Rad odobren: 19.05.2021.

UDK 334.012.63/.64:[616.98:578.834
DOI 10.7251/POS2126245K
Naučna kritika

Kojić Višnja, Apeiron, Banja Luka, Bosna i Hercegovina,

visnja.n.kojic@apeironedu.onmicrosoft.com

Lugonja Aleksandar, Univerzitet za poslovne studije, Banja Luka, Bosna i Hercegovina

Vukolić Dragan, Univerzitet u Kragujevcu, Srbija

PREDUZETNIŠTVO U POST COVID USLOVIMA

Rezime: *Pandemija Covid je prva planetarna pandemija sa još neistraženim trendovima, mogućim promjenama i posljedicama. Planeti i čovječanstvu je postavljen izazov u traženju brzih, globalnih, jedinstvenih rješenja, jer se prvi put dešava da neka socijalna pojava jednako šokira i pogađa sve: bogate i siromašne, razvijene i nerazvijene, uspješne i neuspješne, perspektivne i one koji to, do sada, nisu bili. Preduzetništvo je ekonomski fenomen, djelatnost, aktivnost i ima slične karakteristike: ne bira prostor, vrijeme, zakonski ambijent, uslove. Preduzetništvo je spasonosni alat u službi čovjeka, bez obzira na pol, godine, nacionalnost, stepen obrazovanja, mjesto stanovanja, ono je pokretač svakog ekonomskog razvoja i rasta i ima za cilj da zadovolji ljudske potrebe. Preduzetništvo svuda i uvijek traži najnoviju, često i nemoguću kombinaciju rizika, prijetnji, prilika. Ono je kreativan odgovor, inovativno rješenje za nove izazove, prepreke, nova inicijativa za stvaranje novih proizvoda i novih usluga. Što su prilike nepovoljnije, riskantnije to je veći izazov za prave preduzetnike. U tom kontekstu treba prihvatiti i ovu novu, lošu globalnu situaciju, koja je proizvod čovjekovog pogrešnog odnosa prema prirodnim resursima, okolini, klimi, drugom čovjeku i prema samom sebi. Globalna nezainteresovanost savremenog čovjeka za svakodnevna stradanja u Svijetu, za nepravde, glad i siromaštvo, za bolesne i nemoćne, za nezaposlene, uz orgije vulgarnosti, pohlepe „super bogatih“ i „super uspješnih“, je moralo rezultirati globalnom „opomenom“, kakav je i COVID 19. Jedno od mogućih rješenja za ublažavanje negativnih posljedica COVID 19 pandemije mogla bi biti humana, pozitivna, stvaralačka pandemija - PREDUZETNIŠTVO 21.*

Ključne riječi: *COVID 19, preduzetništvo, menadžment, društvena odgovornost, ekologija*

JEL klasifikacija: *E 16, E24, G 35*

UVOD

Pandemija Covid pripada konglomeratu postmodernih izazova, rizika i prijetnji bezbjednosti sa razornim reperkusijama nepoznatih razmjera (Nešković 2020). Dodatni izazov je što su posljedice nepoznate savremenoj nauci, što povećava odgovornost zdravstvenog sektora u pogledu metoda liječenja i obuzdavanja širenja i masovnog obolijevanja. U ovakvoj situaciji, možda, najvažniji zadatak dobija korporativna društvena odgovornost, koja bi trebala obezbijediti održiv privredni rast u novonastalim uslovima i to na taj način što će uskladiti brigu o opstanku preduzeća, radnicima i njihovim porodicama te o prirodnoj i društvenoj sredini. Najviše su pogođene države u kojima je pandemija bila najteža i koje se većinom oslanjaju na globalno tržište, svjetsku trgovinu, turizam, izvoz roba i strano finansiranje. Jačina udara se razlikuje od regiona do regiona, ali očita je ranjivost svih globalnih tržišta i ekonomija. Zatvaranja preduzeća, nezaposlenost,

prekidi u školovanju i teškoće u primarnoj zdravstvenoj zaštiti, vjerovatno će imati dugotrajne efekte na razvoj ljudskih resursa.

„Ovo je veoma zabrinjavajuće, jer će kriza vjerovatno ostaviti dugotrajne posljedice i dovesti do krupnih globalnih izazova. Prva stavka na dnevnom redu je rješavanje hitnih globalnih zdravstvenih i ekonomskih pitanja. Uz to, globalna zajednica se mora ujediniti kako bi se pronašao način za snažniji oporavak, kako bi izbjegli da se još veći broj ljudi suoči sa siromaštvom i nezaposlenošću”, naglasila je Ceyla Pazarbasioglu, potpredsjednica Svjetske banke za ujednačen rast, finansije i institucije.

Društvena odgovornost preduzeća i pojedinaca se proširuje u novonastalim uslovima: nije dovoljno da preduzeća uredno ispunjavaju svoje obaveze prema državi, zakonu i radnicima, nego se mora dodati i povećana briga o okolini, o prirodnoj i socijalnoj sredini, jer COVID 19 je, pored drugih faktora, i ekološka opomena, a to je da smo u trci za profitom zapostavili i ugrozili ambijent u kojem živimo i poslujemo. Tako korporativna društvena odgovornost postaje odgovorna za skladno funkcionisanje svih učesnika u privređivanju: preduzeća, lokalne zajednice, države, odnosno, postaje odgovorna za podizanje društvene i ekološke etike na nivo na kome se vraća sklad svih stejkholdera privređivanja i preduzetništva. U tom smislu se razvoj tehnologija, a koji je neminovan, treba humanizirati, a to znači podrediti čovjeku, zbog koga i nastaje i razvija se, jer čovjek je subjekt svih ekonomskih i društvenih procesa, ali je i krajnji korisnik i uživatelj rezultata tehničko-tehnološkog razvoja. U ovom novom prirodnom, poslovnom i kulturnom ambijentu je potrebno redizajnirati i pojam preduzetništva i uslove i puteve njegovog nastanka i razvoja. To redizajniranje treba ići u pravcu početnih strategija, ciljeva, misija i vizija u koje preduzetnik ugrađuje vrijednosti koje na duži period obezbjeđuju održivost njegovog biznisa. Ekološka etika, humanost, briga o zajednici i radnicima se stavlja ispred dosadašnjeg osnovnog motiva: ličnog interesa i profita (Antonijević i Đuričić 2014).

1. POST COVID EKONOMSKI POSLOVNI AMBIJENT

Covid 19 je samo još jedna dodatna pojava koja opominje društvo da se živi u svijetu u kome je sve više povratnih sprega i da predviđanje događaja, pojava i procesa postaje sve više upitno, jer je previše iznenadnih momenata, nepredvidljivih, ali sa dalekosežnim posljedicama. Bilo je kroz istoriju razvoja ekonomije i društva procesa koji su zaustavljali ili preokretali ekonomske i društvene tokove: smrtonosne bolesti, ratovi, zemljotresi, poplave, suše... Čovjek ih je savladavao upravo razvojem tehnologija koje su obećavale da priroda posustaje i da će čovjek ovladati prirodom i potčiniti je sebi i svojim mega i giga prohtjevima. Životni standard je rastao, čovjek je sve duže živio i obećavana je uspješna borba protiv mnogih bolesti. COVID 19 je došao kao prva nova i nepredvidljiva katastrofa, koji nismo prihvatili ozbiljno i skoro svi smo mislili da će poslije prvog talasa opadati, da neće rezultirati ozbiljnijim posljedicama, osim pojačanog umiranja. Pandemija COVID 19 je uticala da cijena nafte ide u minus usljed naglog smanjenja potražnje, a koja je posljedica naglog smanjenja privrednih aktivnosti i socijalnih kretanja, sa teorijom „ostanite kod kuće uočava se da je prava katastrofa ne pandemija korona virusa i broj oboljelih i umrlih, nego glad, koja se do kraja 2020. godine udvostručava u Svijetu i zahvata preko 250 miliona stanovnika planete Zemlje“ (Gans 2020). Pogođene su mnoge grane privrede, a posebno turizam, saobraćaj, ugostiteljstvo, mnoge trgovine, razne agencije i druge uslužne djelatnosti. Distribucija hrane od proizvođača do potrošača na globalnom nivou postaje problem, jer pucaju lanci snabdijevanja na internacionalnom nivou, prvenstveno zbog zatvaranja zemalja, ekonomija, transporta. Ljudi se zatvaraju u svoje domove, raste apatija i anksioznost, nasilje u porodici i među vršnjacima, raste korišćenje opojnih sredstava usljed nezaposlenosti i besposlenosti. „Crni labud“ je termin za pojave koje su potpuno neočekivane, ali sa dalekosežnim posljedicama. Crni labud kruži svijetom i prijeti nedostatkom hrane i osnovnih životnih namirnica za sve veći broj ljudi na

Zemlji, a distribucija hrane postaje problem, jer pandemija dovodi do problema izvoza i uvoza, čuvanja hrane u dugim čekanjima procedura i granica.

Koliki je bio efekat COVID 19, do kraja 2020. godine govori tabela 1.

Tabela 1. Poređenje COVID 19 i drugih pandemija u odnosu na BDP zemalja (Stefanović 2020, 81)

Epidemija/pandemija	Najviše pogodene zemlje	Prosječna promjena u rastu BDP-a u najviše pogodnim zemljama
Španska gripa (1918-1929)	Kina, Indija, Indonezija, Rusija, SAD	0,8%
SARS (2002-2004)	Kanada, Kina, Hong Kong, Singapur	3,1%
H1N1-Svinjska gripa (2009-2010)	Australija, Kina, Meksiko, Tajland, SAD	-2,5%
MERS-(2012)	Iran, Jordan, Južna Koreja, Saudijska A. UAE	-3,7%
Ebola (2014-2016)	Gvineja, Liberija, Sijera Leone	-8,6%
Covid 2020	Cijeli Svijet – globalna pandemija	-8,7%
Svjetska ekonomska kriza (2008-2009)	Cijeli Svijet – globalna kriza	Bogati - 3,7% Ostali -3,3%

Analiza navedene tabele pokazuje da je korona virus izazvala najveći pad BDP-a u svijetu, a i siromašnim zemljama i mnogo više, a još gore je što se krajnji efekti ne mogu predvidjeti, jer se već govori o novom obliku sličnog ili još goreg virusa koji hara Svijetom. Dakle, ovo nije slučajna pojava niti pojava koja obećava prolaznost, kako su prošle, u tabeli navedene pandemije, nego se prije može pretpostaviti da je ovo samo početak nove ere života planete Zemlje i nas na njoj, koji će biti okarakterisan situacijom da „nikada više neće biti kao što je bilo“. Ovo je opomena svima, a posebno novim preduzetnicima, koji će poslovati u tim novim uslovima i koji će u njima, slabosti i prijetnje pretvarati u svoje poslovne izazove, prilike i šanse. Posmatrano sa stanovišta preduzetništva, situacija sa korona virusom se neće moći smiriti i kada bi došli uslovi za to, jer su mnogi preduzetnici upravo ovu situaciju prepoznali kao svoju priliku i šansu razvoja novih biznisa. Farmaceutska industrija naglo napreduje (Alon 2020) i otvara put da postane vodeća grana privrede u Svijetu i da pretekne IT i automobilsku industriju. To znači, da ljudima neće biti „dozvoljeno“ da ozdrave, jer industrija zaštitnih sredstava, lijekova, vakcina i pratećeg materijala postaje kao i industrija oružja u linearnoj ekonomiji (dosadašnja ekonomija), kojoj je otvaranje ratnih žarišta uslov opstanka.

2. PREDUZETNIŠTVO U POST COVID PERIODU

Da li je i na koji način moguće obezbijediti visoke zarade danas u „postmodernom“ i COVID 19 poslovnom ambijentu?

Preduzetništvo je privredni fenomen koji stimulise i aktivira kreativnost, inovativnost, pospješuje radni i životni uspjeh pojedinca, podstiče ekonomski rast društva i obezbjeđuje zaposlenost, otvaranje novih radnih mjesta i opšte dobro svima. Ono je temelj održivog života na planeti.

Šta je zajedničko velikim preduzetnicima: Napolenu, Tesli, Pupinu, Pikasu, Bil Gejtsu, Đokoviću, Ronaldu? Nije obrazovanje, nije hrabrost, nije gomila znanja, jer je svaki od navedenih na svoj poseban način postigao uspjeh! A pogotovo niko od njih nije postigao uspjeh ugrožavajući prirodnu, društvenu, radnu, socijalnu i moralnu sredinu u kojima su živjeli ili radili. Ili im to nije bila namjera, jer su neki njihovi izumi proizveli takav utisak, samo zbog toga što su upotrijebljeni

u takvom biznisu. Svi su oni imali ili željeli nešto više, nešto šire, nešto globalno, nešto drugo i li nešto što niko ne može. To je taj osnovni san i moto svakog preduzetnika u prvoj fazi preduzetništva, gdje novi preduzetnik traži svoju „zvijezdu pod kapom nebeskom“. Iz toga je moguće izvući zaključak za buduće preduzetnike, koji trebaju prvo imati svoj san, onda cilj pa energiju, istrajnost i želju da dođu do tog trona. Potrebno je da se novi preduzetnik izdigne iznad dosadašnjeg osnovnog (često i jedinog) cilja preduzetništva – postizanja što većeg profita. Novi preduzetnik treba da se orijentira šire, da u svoje ciljeve ugradi i postizanje humanog i pozitivnog za lokalnu zajednicu, državu, regiju ili još šire. Takva orijentacija preduzetnicima povećava publicitet i medijsko interesovanje, a onda i pozitivan stav lokalne zajednice, a onda i svih stejkholdera, a to sve umanjuje ogromna sredstva ulagana u marketing u linearnoj ekonomiji. Budući preduzetnici, ako žele uspjeh na duži period, trebaju u svoju početnu viziju ugraditi momenat etičnosti prema prirodi, brigu o radnicima i društvenoj zajednici i širim globalnim ciljevima i tim metodama obezbjeđivati održivost na duži period. Ovakva orijentacija budućih preduzetnika je nužna i iz perspektive potrošača, jer je ekološka etičnost, humanost i odgovornost prema prirodi i čovjeku sve više propagirana i prihvaćena kod mladih potrošača, klijenata i kupaca. Dakle, profit i korporativna društvena odgovornost (Duvnjak 2020, 51) su sve više u pozitivnoj korelaciji, gdje profit ne treba biti osnovni (ili jedini) cilj preduzetništva, kako je bilo u linearnoj ekonomiji, čije mjesto zauzima cirkularna ekonomija, koja se sve više propagira u savremenoj literaturi, jer je cirkularna ekonomija jedini put održivoj ekonomiji.

Sljedeći momenat koji treba biti obavezan dio početnih vizija u preduzetništvu je menadžment rizika ili procjena rizika, obzirom na to da se svijet globalno i lokalno sve više i sve brže mijenja i naprosto je nemoguće predvidjeti procese i odnose, pojave i krize koje će se pojaviti kao faktor preduzetništva. Ne znamo kakve će sve biti posljedice COVID 19, očekuju se i druge pandemije, a i priroda sve više prijeti: klimatske promjene, ozonske rupe, globalno zagrijavanje, prezagušenost otpadom. Zato će menadžment rizika i prepoznavanja novih uslova i pretvaranje u poslovne izazove te prilagođavanje biznisa njima biti važan preduslov uspješnog poslovanja u post covid periodu ili preciznije rečeno, u pandemijskom periodu razvoja društva i ekonomije.

Jedan od najviše zanemarenih faktora uspjeha preduzetništva u našim uslovima je promjena odnosa prema radnicima. Naši prvi preduzetnici su zaista zanemarili važnost ljudskog faktora za uspjeh preduzetništva, misleći da su vlasnici i tehnologije ključni akteri biznisa, tako da je odnos prema radnicima brzo padao i doveo do situacije da radnici imaju manje sigurnosti, nego u bilo kojoj staroj kapitalističkoj državi. To je dovelo do iznenadnog i brzog odliva radnika svih profila i struka, a posebno radničke inteligencije, što je ogromna šteta za preduzetnike, ali i državu, koja je uložila u njihovo obrazovanje. Već nekoliko decenija je prisutna takva tendencija i sada je postala ozbiljna kočnica svakog biznisa i preduzetništva na našim prostorima. Dok u razvijenom kapitalizmu evropskih zemalja vlasnici sve više uvlače radnike u menadžment i vlasništvo, kako bi ih zadržali, svjesni da su oni važni faktori njihove uspješnosti i nosioci preduzeća, u našim zemljama se skoro ništa ne ulaže u zapošljavanje radnika, a onda u njihovo zadržavanje, razvoj i napredovanje. U socijalizmu se kvalitetnim radnicima, rijetkim i potrebnim strukama davale stipendije, plaćale škole i poklanjao stan, kako bi ostali u firmi, što je novim preduzetnicima nepoznato razmišljanje. Zadržavanje talenata i ulaganje u menadžment ljudskih resursa, na ove i nove načine, mora biti orijentacija svakog budućeg preduzetništva (Antonijević i Đuričić 2017; Lugonja i Knežević i Grumi 2017). Odgovornost na zadržavanju talenata je na menadžerima koji trebaju da se bave radnicima od njihovog prijema na adekvatno radno mjesto pa do brige o napredovanju radnika, pravilnom nagrađivanju i podsticanju na inovativnost i odanost preduzeću.

3. GDJE SU NOVA PODRUČJA POST COVID PREDUZETNIŠTVA?

Ono sa čim preduzetnici trebaju računati su i nove pandemije, jer će budućnost čovječanstva biti s njima suočena, gdje je COVID 19 samo prva globalna opomena. To znači da će biti u problemu zavisnost od uvoza, globalnih kretanja, jer će izolacije, zatvaranja i zaključavanja ekonomija biti prisutne u budućnosti poslovanja. Za preduzetnike to znači orijentaciju na lokalnu ekonomiju, ekonomiju malog obima i usluge lokalnom stanovništvu. Bijeg iz velikih urbanih konglomerata, u kojima je i bez pandemija postalo nemoguće živjeti, što pokazuju i ostale iznenadne pojave u prirodi: poplave, zemljotresi, povećavanja nivoa mora, treba biti orijentacija budućih stanovnika planete. U takvim sredinama je sve postalo problem: smeće, buka, prevoz, a zelenilo se mjeri u kubnim centimetrima, po glavi stanovnika. U Kairu ima samo 12cm² zelenila po glavi stanovnika, gdje smo vidjeli da su građani hodali sa maskama po gradu prije desetak godina. Nema ljudi na zemlji previše, ali su loše raspoređeni, to jest koncentrisani su u velike gradove i neke regije i u tim sredinama nije moguća ni fizička ni socijalna distanca. Nema dovoljno čiste vode, vazduha, zelenila, slobodnih prostora za rekreaciju, vrijeme se troši u putu i nabavci osnovnih životnih namirnica. Ruralne sredine, okoline gradova i prostori netaknute prirode postaju sve važnije područja stanovanja i života, a to za preduzetnike znači biznis, bilo u proizvodnji ili uslugama. Dakle, orijentacija na proizvodnju zdrave i čiste hrane, pitke vode i usluge u tim novim sredinama su prilike i šanse za nove preduzetnike. Od turizama će biti aktuelni: sportsko-rekreativni turizam u prirodi, dakle u ruralnim sredinama, ekoturizam, agroturizam, post covid rehabilitacioni turizam, koji kombinuje čistu prirodu, zdravu hranu, duhovnu i fizičku kondiciju, hodočasni turizam, planinski, banjski i turizam na vodama i oko voda.

Standard života će u cijelom svijetu, zbog ove pandemije i budućih pandemija globalno padati, a to znači da preduzetnik mora razmišljati kako stvarati profit sa manje ulaganja, sa manjim troškovima i otpadom i naravno, kako poslovati sa manjim profitom pa su opet proizvodnje i usluge u ruralnim sredinama povoljnije, prvenstveno zbog nižih komunalnih troškova. Manji su i troškovi radne snage, koja živi na svojim imanjima i zaposlenje u selu im dolazi kao dodatni prihod.

Područja u koje treba usmjeravati preduzetničke ideje su sektori koji iskazuju preoterećenost u vrijeme korona krize kao: zdravstvo, komunalne službe, policija, vojska i svi ekološki sektori, usmjeren na očuvanje sredine u kojoj sve sve dešava (Cvetković i Jovović 2018; Šupuković 2019). Dakle treba se orijentisati na biznise koji brinu o čovjeku i njegovom zdravlju, jer će GMO i fast food izgubiti na važnosti i ostati nužnost samo najsiromašnijih dijelova Svijeta. *Slow food*, suverenitet hrane i briga o čovjeku, će postati imperativ svih budućih biznisa, bilo da se radi o čovjeku stanovniku, čovjeku konzumentu ili o čovjeku radniku. Podatak da je već milijarda i po zaštitnih maski dospjela u mora i okeane, je samo dodatak ovoj priči i novim prilikama za biznise u oblasti reciklaže otpada i pretvanja smeća u resurse. Traganje za alternativnim izvorima energije, čistim tehnologijama, eko gorivima su oblasti koje već imaju pozitivna iskustva u razvijenim zemljama i mogu biti provjereni izazovi za naše buduće preduzetnike. Preduzetnik budućnosti mora implementirati brigu o prirodi, smanjenju otpada, reciklažu i traženje jedinstva i sklada između svih aktera: prirode, čovjeka, društva i tehnologija u sve svoje strategije biznisa i preduzetništva. Takvo ponašanje i poslovanje će obezbijediti dugoročan opstanak na ekonomskom turbulentnom tržištu svega: biznisa, ideja, radne snage, resursa i otpada. Ovakvim poslovanjem će se budući preduzetnici na startu usmjeravati u humanom smislu i biti ekonomski i društveno prihvaćeni u lokalnoj zajednici, što je bitno za zemlje u tranziciji, koje mogu izbjeći mnoge bolesti „razvijenih“ i „uspješnih“. Novi preduzetnici trebaju ovu pandemiju koristiti kao veliku opomenu i prirode i društva, jer sa takvim iskustvom neće pasti u zamke budućih pandemija raznih vrsta, jer priroda je u problemu i čovjeku neće moći oprostiti sve nedaće koje joj je nanio svojom nemilosrdnom trkom za više i više, jeftinije i brže, a sve na račun ekosistema, kao našeg jedinog staništa. Preduzetništvo budućnosti mora poštovati kriterije održivosti, održivog razvoja, a to znači da zadovoljava potrebe sadašnjosti, ali da ne ugrožava zadovoljavanje potreba budućih generacija. To je taj skladan odnos čovjeka i prirode, ekologije i privrede i društveni ambijent u kome su

izbalansirani ekonomski, socijalni i faktori zaštite prirode. Uslov da poslovni subjekt bude u konceptu održivog razvoja je da bude profitabilan, a da komunikacija na relaciji poslovni sistem – društvo bude dvosmjerna, sa istim poslovnim interesima. Takvo ponašanje je i korporativna odgovornost unutar poslovnog sistema, ali i sa organima vlasti i nevladinim sektorom. Uz navedeno je vrlo bitno da je obezbjeđena klima u radnoj sredini u kojoj su radnici slobodni, kreativni i inovativni i da se to vrednuje i cijeni, jer tu leže korijeni i prepoznavanje kriza i njihovog rješavanja.

ZAKLJUČAK

Pandemije će sve više oblikovati ekonomski, politički i društveni aspekt budućeg čovjekovog bitisanja na ovoj planeti Zemlji. Njene posebnosti su u neregularnoj cikličnosti, što otežava sve: predviđanje, analizu, umanjenje posljedica, posebno njihovog uticaja na čovjeka, floru, faunu i generalno na životnu i radnu sredinu.

Iz navedenog se može zaključiti da je planeta Zemlja ušla u novu geološku epohu koju su geolozi definisali kao antropocen.

Globalno otoplavanje mijenja stanje u zemlji, vazduhu i vodama, koje se komplikuje sve većim prisustvom smeća, otpada raznih vrsta, koje se ne zbrinjava na adekvatan način, a pandemija COVID 19, je taj započeti proces zbrinjavanja još usporila, usporavanjem i ostalih ekonomskih aktivnosti. Čak je količina otpada i povećana proizvodnjom ogromnih količina smeća od zaštitnih sredstva od pandemije, medicinskog otpada i povećanog otpada pakovanja povećanjem narudžbi i dostava po domaćinstvima, a zbog umanjenog kretanja i skraćenog rada trgovine i zatvaranja ugostiteljstva. Zbog ovih novih situacija raste važnost nove vrste menadžmenta, koji se zove „Savremeni kontroling 21. vijeka“ (Simić i Marković i Mujanović 2020, 128), a koji obuhvata važne aspekte menadžmenta: intuicija, predviđanje, procjena, psihologija, sve u cilju predviđanja društvenih i ekonomskih kretanja u budućnosti, kako bi se ekonomski efekti postizali sa više rada, a manje trošenja resursa, kako materijalnih tako i energetskih, jer su resursi u prirodi ograničeni. Ovaj kontroling žonglira 3 osnovna parametra društveno-ekonomskog progressa: rast, razvoj i dobit, kreirajući strategije održivog razvoja na duge staze, uzimajući u obzir i rizike (kakva je i pandemija), koji mogu zaustaviti, usporiti ili preorijentisati taj razvoj. Budući interni marketing treba da se mnogo više fokusira na ljudske resurse, koji su jednako važni kao i prirodni i materijalni, jer od njihove posvećenosti i motivacije mnogo više zavisi uspjeh preduzetništva, nego se to mislilo u prošlom vijeku linearne ekonomije.

Cirkularna ekonomija mora preuzeti mjesto dosadašnjoj linearnoj ekonomiji i biti način privređivanja budućih preduzetnika, koji će proizvoditi zadržavajući repromaterijal, resurse i proizvode što duže u lancu proizvodnje i nastojati proizvoditi sa što manje otpada, odnosno da svaki otpad iz jedne djelatnosti postane resurs za drugu. Preduzetništvo treba da postane način razmišljanja i stil života. „Preduzetništvo i održiv razvoj su nauka i umjetnost, odnosno umjetnost i nauka, oni su sponosni alat 21. vijeka“ (Aleksić i Kojić 2014).

Razvoj ekološke svijesti, etike i ekološkog poslovnog morala treba biti sastavni dio svih ekonomskih i poslovnih strategija jer budući preduzetnik je čovjek mnogo empatičniji od prethodnih preduzetnika i sa tog aspekta se očekuje da on bude humaniji, kako prema sebi, tako i prema drugom čovjeku, a onda i prema prirodi i zajednici u kojoj posluje da bi živio. Očekivati je da budući preduzetnik bude i manje pohlepan i da mu profit neće biti jedini i krajnji cilj biznisa, jer je takav čovjek vrlinski čovjek, čovjek sa humanim vrlinama i mnogo korisniji i bolji primjer preduzetnika kojeg treba slijediti i koji svojim ponašanjem i preduzetništvom može biti uzor mladim preduzetnicima. Istraživanja pokazuju da se samodisciplina može vrlo korisno upotrijebiti u biznisu (Stefanović 2020).

Osnova novog korporativnog menadžmenta će biti procjena koristi i štete inovacionih procesa i to na duži rok: koristi za preduzetnika i štete za prirodu, sredinu i čovjeka. Posebno se treba orijentisati na brigu o čovjeku, radniku, jer se pokazalo da je radnik sa svojim kompetencijama nezamjenjiv i da je on, a ne vlasnik, ključna karika svih preduzetničkih aktivnosti. Mjerilo uspješnosti preduzeća će biti sklad u razvoju biznisa i njegovih ljudskih potencijala te briga o lokalnoj zajednici, u kući u kojoj se sve dešava: prirodi, staništu, lokalnoj sredini ili ekosistemu. Budući biznisi trebaju koristiti iskustva COVID 19, a to znači da se razvijaju u oblastima koje su u ovoj pandemiji preopterećene: lokalni nivo, ruralna područja, zdravstvene oblasti, komunalne usluge, briga o starijim članovima društva, rehabilitacije od pandemija u čistoj sredini, sa zdravom hranom iz okruženja. Svi oblici zavisnosti u lancima proizvodnje mogu biti smetnja te orijentacija treba biti domaća ekonomija, ekonomija malog obima koja se odvija uz punu podršku lokalne vlasti i države koja preko medija razvija ovakav pristup preduzetništvu, kako svojim strategijama tako i primjerima dobre i pozitivne prakse. Podaci govore da je orijentacija na domaći turizam u toku 2020. godine, podstaknut vaučerima i zabranama kretanja, bio vrlo važna karika ekonomskog razvoja Republike Srpske i BiH, što je imalo višestruku koristi: upoznavali smo svoju domovinu i postali pravi njeni ambasadori, jer kako da pričamo šta imamo ako to nismo vidjeli i doživjeli. Neke destinacije domaćeg turizma su čak pokazala porast broja ljetnih turista, npr. Trebinje, Jahorina i sl.

LITERATURA

1. Aleksić, Milanka i Kojić, Višnja 2014. "Preduzetništvo kao cjeloživotno učenje". Rad prezentovan na X međunarodnoj konferenciji Internacionalnog univerziteta u Travniku, Vlašić, Bosna i Hercegovina, decembar, 29-34.
2. Alon, Ilan. 2020. "COVID-19 and International Business: A Viewpoint". *FIIB Business Review*. 9(2):75-77. Accessed May, 2. 2020. <https://doi.org/10.1177/2319714520923579>
3. Antonijević, Milan and Đuričić, Milutin, 2014. "Quality assurance procedures in the function of continuous development of tourism study programmes." Paper presented at the 1st International Conference Science and Higher Education in Function of Sustainable Development of Tourism in Serbia and Western Balkans – SED 2014 , Užice, Serbia, 1-14.
4. Cvetković, Kristina i Jovović, Marina. 2018. „Unapređenje poslovnog procesa inženjeringom kao koncept doprinosa poslovnom uspehu“. *Ekonomija*. 11(3):18-35.
5. Duvnjak, Valentina. 2018. "A real shock (Covid 19 pandemic)- impact on the financial crisis in the company and the economy as a whole." *Business Studiess*. 12(23-24):51-57.
6. Gans, Joshua. 2020. *Economics in the age of Covid-19*. United States: MIT Press.
7. Lugonja, Aleksandar, 2014. "Sustainable tourism chance for development Bosnia and Herzegovina". *Glasnik Srpskog geografskog društva*. 94:31-44.
8. Lugonja, Aleksandar and Knežević, Marija and Grumo, Rosalina. 2017. „ The role of spatial planning for sustainable tourism development in Bosnia and Herzegovina." *Business studies*. 9(17-18):271-284.
9. Nešković, Slobodan, 2016. "Neurodiplomata and neuroeconomy in the context of european integration of the western balkans country" Paper presented at the XVI Internacional Conferens Corporate Security in BiH and the Estern Balkans from the Economic, Legal and Comunication Aspects, Travnik, Bosnia and Herzegovina, decembar 2016, 39-43.
10. Stefanović, Đorđe. 2020. „Religija, sport i zdravlje ljudi u periodu pandemije Covid 19“. Rad prezentovan na 31. međunarodnoj konferenciji: Društvo i COVID 19, Beograd, Srbija, Novembar, 89-92.

11. Simić, Slavko and Marković, Branko and Mujanović, Erol. 2020. "Business controlling function in relation to the process of digital business transformation." *Business Studiess.* 12(23-24):127-139.
12. Šupuković, Vedran. 2019. "Modeliranje procesa upravljanja u funkciji dugoročnog ispunjavanja ciljeva u hrvatskim poduzećima". *Notitia.* 5(1):21-29.